

Deficyt komunikacji interpersonalnej a nieważność małżeństwa

Deficit in interpersonal communication and marriage nullity

Piotr Lewandowski¹

Wydział Teologiczny,

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

piolewl@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5473-1181>

Abstract: The aim of this article is to draw attention to the fact that deficit in interpersonal communication is an important factor that may determine marriage nullity in connection with inability to undertake essential marriage obligations. Troubled matrimonial communication is characterized by a number of factors that prevent spouses from building a community of married life based on mutual dialogue, partnership, stability and welfare. Many marriages fall apart because of the alleged incompatibility of characters. The reason for that, however, is the multi-faceted immaturity for married life. Both parties' inefficient communication of their own needs leads to misunderstandings and conflicts, ultimately causing crises or marriage breakdown.

Deficit in interpersonal communication is one of the factors that seriously contributes to declaring marriage nullity due to mental inability to undertake essential marriage obligations by one or both parties. The analysis leads to the conclusion that deficit in marital communication affects the ability to express marital consent related to creating and maintaining a community of life.

Keywords: marriage nullity; interpersonal communication; immaturity; marriage breakdown; dialogue

Abstrakt: Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na to, że deficyt komunikacji interpersonalnej jest istotnym czynnikiem mogącym stanowić o orzeczeniu nieważności małżeństwa w powiązaniu z niezdolnością do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich.

¹ Artykuł finansowany ze źródeł własnych.

U podstaw zaburzonej komunikacji w małżeństwie leży szereg czynników, które sprawiają, że małżonkowie niejednokrotnie nie są w stanie sprostać budowaniu wspólnoty życia małżeńskiego opartego na dialogu, partnerstwie, trwałości i dobru małżonków. Wiele małżeństw rozpada się z powodu rzekomej niezgodności charakterów, jednak powodem takiego stanu rzeczy jest wieloaspektowa niedojrzałość do życia w małżeństwie. Deficyt komunikowania potrzeb zarówno jednej, jak i drugiej strony prowadzi do nieporozumień, konfliktów, a ostatecznie kryzysów czy rozpadu małżeństwa.

Deficyt komunikacji interpersonalnej jest jednym z czynników, który w poważnym stopniu przyczynia się do orzeczenia nieważności małżeństwa z tytułu psychicznej niezdolności do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich po jednej lub z obojga stron. Analiza prowadzi do wniosku, że deficyt komunikacji małżeńskiej ma wpływ na zdolność do wyrażenia zgody małżeńskiej w zakresie tworzenia i podtrzymania wspólnoty życia.

Słowa kluczowe: nieważność małżeństwa; komunikacja interpersonalna; niedojrzałość; rozpad małżeństwa; dialog

Wstęp

Współczesne społeczeństwa charakteryzuje rosnąca liczba rozpadów związków małżeńskich, co skłania do pogłębionej refleksji nad instytucją małżeństwa, zarówno w wymiarze społecznym, jak i religijnym. Małżeństwo sakramentalne w prawodawstwie Kościoła katolickiego jest nierozdzielne, tym samym Kościół stoi przed wyzwaniem duszpasterskim i prawnym, gdyż wiele małżeństw, w których doprowadzono do zerwania wspólnoty życia małżeńskiego, było zawarte z wadami uprzednio wyrażonej zgody małżeńskiej. W tym kontekście, proces o stwierdzenie nieważności małżeństwa nie polega na rozwiązaniu ważnego zawartego węzła małżeńskiego, lecz na ustaleniu prawdy o jego zaistnieniu. Celem procesu kanonicznego jest orzeczenie, czy w momencie zawierania małżeństwa zostały spełnione wszystkie warunki prawnie konieczne do jego ważności. W artykule podjęto analizę prawną-kanoniczną deficytu komunikacji międzypersonalnej w perspektywie nieważności małżeństwa z uwzględnieniem najczęstszych tytułów nieważności na podstawie orzecznictwa Trybunału Roty Rzymskiej. Tym bardziej, że zdecydowana większość spraw o nieważność małżeństwa, w sądownictwie kościelnym wszystkich stopni, toczy się z tytułu psychicznej niezdolności do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich (kan. 1095 n. 3 KPK), wśród których jedną z przyczyn jest deficyt komunikacji interpersonalnej mogącej wpływać na niezdolność do podjęcia badanych obowiązków. Trzeba wskazać, że orzeczenia nieważności małżeństwa z rozpatrywanego tytułu zostały wprowadzone do ustawodawstwa kanonicznego w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1983 roku, a orzecznictwo Roty Rzymskiej kształtuje linię orzeczniczą sądów kościelnych niższych instancji.

I. Znaczenie komunikacji interpersonalnej w relacjach małżeńskich

Wielopłaszczyznowe porozumiewanie się między poszczególnymi osobami, przybiera zróżnicowane formy. Każdy człowiek posługuje się wieloma komunikatami, które niejednokrotnie są przekazywane rozmówcy bez poważniejszego zastanowienia się nad sensem i doborem słów, co może prowadzić do nieporozumień czy głębszych konfliktów (Chodakowski 2017, 282–283).

Komunikacja interpersonalna to proces wymiany informacji, myśli i uczuć między dwiema lub więcej osobami (Chodakowski 2017, 284). Jest to podstawowy sposób, w jaki ludzie nawiązują i utrzymują relacje będące następstwem wcześniejszych komunikatów i zdarzeń. Efektywna komunikacja wymaga zarówno umiejętności wysyłania, jak i odbierania wiadomości, to znaczy właściwego przekazu, jak i słuchania stanowiącego o ciągłości wzajemnej relacji (Tymoszewicz 2017, 189–191).

Komunikacja interpersonalna stanowi fundament każdego związku międzyludzkiego, tym bardziej szczególnego znaczenia nabiera w małżeństwie. Jest to złożony proces wymiany informacji, myśli, uczuć i postaw, który nie ogranicza się jedynie do werbalnych wypowiedzi, ale obejmuje również komunikację niewerbalną – gesty czy mowę ciała (Kalemba 2015, 29). W kontekście małżeństwa, efektywna komunikacja jest kluczowym czynnikiem wpływającym na trwałość, satysfakcję i wzajemne zrozumienie między małżonkami. Jej brak lub deficyty często prowadzą do narastania frustracji, poczucia osamotnienia, a w konsekwencji do konfliktów i zaburzenia więzi. Zwłaszcza, gdy brakuje właściwego podejścia do sporów i ich oceny oraz konsekwencji (Bejma 2014, 160, 164). Nie sposób zapobiec czynnikom utrudniającym procesy komunikacyjne. Właściwa komunikacja jest jednym z najważniejszych czynników trwałości małżeństwa. Tym samym umiejętność wyjaśniania sobie kwestii spornych czy unikanie sytuacji prowadzących do konfliktów przyczyni się do lepszego rozwiązywania problemów, które nie zostały wcześniej wyjaśnione (Jankowska 2016, 120–124).

„Pełna i otwarta komunikacja w małżeństwie jest warunkiem rozwoju więzi małżeńskiej”, mającej wpływ na trwałość małżeństwa (Jankowska 2016, 123–124). Z praktyki sądownictwa kościelnego zauważa się, że deficyt komunikacji jest jedynym z głównych czynników prowadzących do zwiększonego poziomu konfliktów, a w skrajnych przypadkach do rozpadu małżeństwa.

Wpływ pewnych wzorców wyniesionych z domu rodzinnego, ukształtowana osobowość, niejednokrotnie obciążona znacznymi deficytami osobowościowymi, w tym nieumiejętnością komunikowania, sprawia, że pojawiająca się niezdolność do adekwatnej, skutecznej komunikacji jest jedną z głównych przyczyn kryzysów i rozkładu pożycia małżeńskiego. Konflikty i kryzysy nie są rozwiązywane, z czasem narastają i – niestety – wobec braku wystarczającej

świadości jednego lub obojga małżonków czy też braku podjęcia jakiejkolwiek terapii małżeńskiej przyczyniają się do rozejścia się małżonków.

Właściwa komunikacja małżeńska zależy od otwartości, prostoty przekazu polegającego na precyzyjnym, jednoznacznym i zrozumiałym dla drugiej strony wyrażaniu swoich myśli i uczuć, jak również dojrzałości osobowościowej i odpowiedzialności. Istota komunikacji sprowadza się do uzewnętrzniania własnych przeżyć i umiejętności słuchania, empatii prowadzącej do lepszego zrozumienia reakcji czy oczekiwań współmałżonka, co prowadzi do konstruktywnego dialogu, wpływającego na budowanie wspólnoty życia małżeńskiego (Biel 2013, 41).

2. Komunikacja interpersonalna na płaszczyźnie psychicznej niezdolności do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich (kan. 1095 n. 3 KPK)

Badając zagadnienie komunikacji interpersonalnej, w odniesieniu do nieważności małżeństwa, należy podkreślić, że do zawarcia małżeństwa potrzeba należycie wyrażonej zgody małżeńskiej, która jest aktem woli, przez który mężczyzna i kobieta w nieodwołanym przymierzu wzajemnie się sobie oddają i przyjmują w celu stworzenia małżeństwa (kan. 1057 § 2). Konsekwencją zgody małżeńskiej jest wspólnota całego życia prowadząca do dobra małżonków. Do wspólnoty życia należą obowiązki, które „realizują się jedynie na płaszczyźnie przyjmowania i wypełniania” (Góralski 1987, 55). Należy podkreślić, że do istotnych obowiązków małżeńskich zalicza się obowiązek tworzenia wspólnoty małżeńskiej. Koniecznym jest budowanie, umacnianie i wzbogacanie tejże wspólnoty. Niezbędnymi warunkami tworzenia wspólnoty osób jest zaufanie, wzajemne zrozumienie i zdolność do kompromisu (Szttychmiller 1999, 51–64; Szttychmiller 1997, 68–69; Gajda 2000, 128). Niezbędnym jest, aby zgoda została wyrażona przez osoby posiadające zdolność prawną do zawarcia małżeństwa. Tym samym nie mogą powziąć zgody małżeńskiej osoby związane przeszkodą małżeńską czy niezdolne do jej prawidłowego wyrażenia (Góralski 2011, 253–254). Niektórzy nie są zdolni do prawidłowego wyrażenia zgody małżeńskiej, gdyż wymagany jest odpowiedni rozwój intelektualno-wolitywny który sprawia, że na skutek zaistnienia pewnych czynników czy okoliczności wpływających na rozum bądź wolę, stają się one niewystarczające do zawarcia ważnego małżeństwa (Gajda 2000, 131).

Współczesna literatura w zakresie małżeństwa podkreśla znaczenie dojrzałości psychicznej oraz zdolności interpersonalnych jako fundamentów trwałej i autentycznej wspólnoty życia. Prawodawca stanowi w kan. 1095 n. 3 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 roku, że psychiczna niezdolność do podjęcia

istotnych obowiązków małżeńskich może prowadzić do orzeczenia nieważności małżeństwa. Wśród istotnych obowiązków małżeńskich kluczowe miejsce zajmuje zdolność do komunikacji interpersonalnej, bez której niemożliwe staje się stworzenie prawdziwej wspólnoty życia i miłości (Paździor 2009, 22–23, 53).

Niezdolność psychiczna musi być: poważna, wynikająca z osobowości zaburzonej lub choroby psychicznej, istnieć w chwili zawarcia małżeństwa i odnosić się do istotnych obowiązków małżeńskich. Jednym z przejawów niezdolności, wynikającej z dobra małżonków, jest niezdolność do komunikacji interpersonalnej prowadzącej do budowania wspólnoty życia małżeńskiego będącej jednym z istotnych obowiązków małżeńskich (Sztuchmiller (1999), 475). Za niezdolnego do zawarcia małżeństwa, czyli wyrażającego zgodę małżeńską w sposób wadliwy, uważa się tego, który nie jest w stanie podjąć jednego lub więcej obowiązków małżeńskich z powodu określonej anomalii osobowości (Viladrich, 143).

Nie chodzi zatem o wszelkie trudności psychiczne, lecz o takie, które istotnie uniemożliwiają stworzenie autentycznej wspólnoty małżeńskiej. W tym kontekście komunikacja interpersonalna nie jest jedynie fakultatywnym aspektem małżeństwa, ale koniecznym warunkiem do jego istnienia i trwania.

3. Deficyt komunikacji a nieważność małżeństwa

Psychiczna niezdolność do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich jest przedmiotem większości procesów o nieważność małżeństwa w sądach kościelnych. Udowodnienie rzekomej niezdolności w rozpatrywanym zakresie sprowadza się do wykazania wszelkich czynników i psychopatologii, wskazujących na poważny deficyt osobowości w zakresie komunikacji międzyosobowej.

Poważny deficyt komunikacji często wpływa na niezdolność do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich w połączeniu z innymi czynnikami czy zaburzeniami osobowościowymi. Zwłaszcza wynikająca z nich „niedojrzałość emocjonalna czy niezdolność do empatii mają wpływ na zawiązanie trwałego przymierza małżeńskiego” (Paździor 2009, 122). W ten sposób brak zdolności do dialogu, jak również ofiarności i postawy altruistycznej nie jest przejściowy, lecz wynikający z defektu uniemożliwiającego tworzenie prawidłowej i trwałej relacji partnerskiej. Osoby dotknięte takimi zaburzeniami mogą mieć znaczne problemy z tworzeniem i utrzymywaniem zdrowych relacji interpersonalnych (Paździor 2009, 79). Jeśli trudności te są istotne i trwale wpływają na relacje małżeńskie, mogą zostać uznane przez sąd kościelny za przyczynę nieważności małżeństwa.

Jeśli deficyt komunikacji wynika z poważnych zaburzeń psychicznych, to może stanowić podstawę do uznania, że dana osoba nie była zdolna do wyrażenia ważnej zgody małżeńskiej. Należy zwrócić uwagę, że przy orzeczeniu nieważności małżeństwa nie chodzi jedynie o stwierdzenie deficytów komunikacji

między małżonkami i udowodnienie, iż doprowadziły one do rozkładu pożycia małżeńskiego, lecz ustalenie czy jeden z małżonków bądź oboje byli dotknięci rozpatrywaną dysfunkcją, gdy zawierali sakrament małżeństwa.

4. Wybrane orzecznictwo Roty Rzymskiej

W wyroku Trybunału Roty Rzymskiej *coram* Stankiewicz z 24 października 1985 roku, prowadzonym z tytułu psychicznej niezdolności do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich, orzeczono, że pozwany cierpiał na poważne zaburzenia osobowości, które uniemożliwiały mu nawiązanie i utrzymanie dojrzałej relacji interpersonalnej. W trakcie procesu wykazano, że mężczyzna nie był w stanie stworzyć wspólnoty życia i miłości, co jest istotą małżeństwa chrześcijańskiego. W uzasadnieniu wyroku uznano, że brak zdolności do tworzenia relacji interpersonalnych stanowi defekt natury psychicznej, która czyni osobę niezdolną do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich. W rozpatrywanej sprawie nie miały miejsca zwykłe trudności komunikacyjne, lecz poważna niezdolność psychiczna, która istniała już przed zawarciem małżeństwa i miała charakter trwały. Orzeczono nieważność niniejszego małżeństwa, gdyż pozwany był niezdolny do realizacji istoty przymierza małżeńskiego (Stankiewicz 1985, 447–451).

W innym wyroku Roty Rzymskiej w procesie o nieważność małżeństwa *coram* Serrano z dnia 22 czerwca 1990 roku orzeczono nieważność małżeństwa z tytułu psychicznej niezdolności do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich po stronie kobiety z zaburzeniem osobowości borderline. Stwierdzono, że jej skrajne zaburzenia emocjonalne, a zwłaszcza niestabilność afektywna, trudności w relacjach interpersonalnych i impulsywność – uniemożliwiały stworzenie stabilnej więzi małżeńskiej. W toku procesu dowiedziono po jej stronie intensywną potrzebę kontroli oraz niezdolność do trwałej komunikacji, które prowadziły do licznych kryzysów w małżeństwie. Sąd uznał, że zaburzenia te istniały już w momencie zawarcia małżeństwa i w sposób istotny ograniczały jej zdolność do tworzenia relacji opartej na wzajemności i dialogu. W rozpatrywanej sprawie miały miejsce nie tylko problemy emocjonalne czy afektywne, lecz poważne upośledzenie funkcji psychicznych (Serrano 1990, 546–557).

W podobnej sprawie Roty Rzymskiej *coram* Stankiewicz z 8 maja 1997 roku, prowadzonej z tytułu psychicznej niezdolności do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich, proces wykazał, że mężczyzna nie podejmował żadnych wysiłków zmierzających do budowania relacji małżeńskich. Był obojętny na potrzeby emocjonalne, unikał rozmów, wspólnych aktywności i jakiegokolwiek bliskości. Zeznania świadków oraz opinia biegłego wykazały poważne deficyty interpersonalne. Sąd stwierdził, że brak zdolności do emocjonalnej otwartości

i dialogu sprawia, że małżeństwo nie mogło funkcjonować jako wspólnota życia, gdyż mężczyzna cierpiał na poważny deficyt empatii i głębokie trudności w nawiązywaniu relacji – prawdopodobnie związane z wcześniejszym doświadczeniem traum. W wyroku orzeczono, że niezdolność do zaangażowania się w komunikację interpersonalną stanowi poważne upośledzenie funkcji małżeńskich, co skutkuje nieważnością małżeństwa (Stankiewicz 1997, 346–353).

W sprawie rotalnej *coram* Boccafola z dnia 29 października 2004 roku, prowadzonej z tytułu symulacji zgody małżeńskiej po stronie kobiety, która zawarła małżeństwo bez wewnętrznej gotowości do wspólnoty życia. Emocjonalnie była niedostępna, konsekwentnie odmawiała rozmów o wspólnej przyszłości i odcinała się od współmałżonka. W wyroku stwierdzono, że brak należytej komunikacji i tworzenia relacji, opartej na wzajemności i dialogu może być wyrazem symulacji zgody małżeńskiej (kan. 1101 § 2). Uznano, że wykluczenie istotnego elementu małżeństwa, jakim jest „wspólnota życia i komunikacja”, prowadzi do nieważności małżeństwa na podstawie kan. 1101 §2. Tym samym w niniejszej sprawie miała miejsce symulacja całkowita, wyraźnie zamierzona w chwili zawarcia małżeństwa (Boccafola 2004, 707–717).

5. Wnioski

Analiza relacji między deficytem komunikacji interpersonalnej, a stwierdzeniem nieważności małżeństwa w świetle prawa kanonicznego ukazała złożoność i wielowymiarowość rozpatrywanej problematyki. Komunikacja, rozumiana jako dynamiczny proces wymiany informacji, myśli i uczuć, stanowi fundamentalny filar, na którym opiera się każda zdrowa relacja, a w małżeństwie nabiera ona szczególnego znaczenia. Jej efektywność jest kluczowa dla wzajemnego zrozumienia, budowania głębokiej więzi, konstruktywnego rozwiązywania konfliktów i wspólnego podejmowania decyzji. Badania psychologiczne jednoznacznie wskazują, że permanentny brak skutecznej komunikacji jest jedną z głównych przyczyn kryzysów małżeńskich, prowadzących do izolacji emocjonalnej, poczucia samotności, a w skrajnych przypadkach nawet do eskalacji przemocy psychicznej i ostatecznego rozpadu pożycia.

Kościół katolicki postrzega małżeństwo jako przymierze, zawarte przez wzajemną zgodę, która jest aktem woli mężczyzny i kobiety wzajemnie oddających się i przyjmujących siebie w celu stworzenia wspólnoty całego życia (kan. 1057 § 1–2 KPK). W tym kontekście, proces o stwierdzenie nieważności małżeństwa jest dążeniem do odkrycia obiektywnej prawdy o tym, czy małżeństwo faktycznie zaistniało ważnie w momencie jego zawierania. Oznacza to, że sąd kościelny nie rozwiązuje ważnego węzła, lecz stwierdza, iż on nigdy nie powstał z powodu wady istniejącej już w chwili wyrażania zgody małżeńskiej.

Należy podkreślić, że choć deficyt komunikacji interpersonalnej nie stanowi samodzielnego tytułu nieważności małżeństwa, jest on niezwykle istotnym symptomem i często bezpośrednią konsekwencją głębszych wad psychicznych, które uniemożliwiały stronom wyrażenie ważnej zgody. Najczęściej dotyczy to niezdolności do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich z przyczyn natury psychicznej, o której mowa w kan. 1095 n. 3 KPK. Poważne zaburzenia osobowości mogą prowadzić do trwałej i głębokiej niezdolności do budowania relacji, opartych na dialogu, empatii, ofiarności i altruizmie – cechach fundamentalnych dla wspólnoty życia małżeńskiego. Orzecznictwo Roty Rzymskiej, czego przykładem są wyroki *coram* Stankiewicz i Serrano, konsekwentnie wskazuje, że niezdolność do skutecznej komunikacji i tworzenia dojrzałej relacji jest kluczowym wskaźnikiem takiej patologii.

Ponadto, jak ukazał wyrok *coram* Boccafoli, poważny deficyt komunikacji może być również silną poszlaką, a nawet dowodem na symulację zgody małżeńskiej (kan. 1101 § 2 KPK). Jeżeli jedna ze stron (lub obie) wykluczyła istotne dobro małżeństwa, takie jak wierność, nierozzerwalność czy dobro potomstwa lub – co szczególnie istotne w kontekście komunikacji – samą wspólnotę życia, jej zachowania komunikacyjne będą odzwierciedlać tę ukrytą intencję. Konsekwentne unikanie rozmów o wspólnej przyszłości, niedostępność emocjonalna czy odcinanie się od współmałżonka, mogą wskazywać na brak wewnętrznej gotowości do podjęcia prawdziwego przymierza małżeńskiego.

W świetle powyższego, wnioskuje się, że deficyt komunikacji interpersonalnej w małżeństwie jest zagadnieniem o kluczowym znaczeniu zarówno dla oceny zdrowia psychologicznego małżeństwa, jak i dla procesów prawnokanonicznych. Dla sądów kościelnych, analiza wzorców komunikacyjnych, panujących w związku od jego początków, w połączeniu z opiniami biegłych psychologów i psychiatrów, dostarcza niezbędnych dowodów do stwierdzenia, czy małżonkowie w chwili zawierania małżeństwa posiadali realną zdolność do stworzenia i podtrzymania wspólnoty życia i miłości. Zrozumienie tej zależności jest fundamentalne nie tylko dla kanonistów i duszpasterzy, ale także dla wszystkich osób zaangażowanych w duszpasterstwo rodzin i poradnictwo, gdyż pozwala na głębsze rozeznanie przyczyn kryzysów małżeńskich i w uzasadnionych przypadkach, na wskazanie drogi do uregulowania statusu kanonicznego małżeństwa.

Bibliografia

- Bejma, Urszula. 2014. „Komunikacja interpersonalna a konflikty w rodzinie”. *Studia nad Rodziną*, R. XVIII, 1(34): 157–172.
- Biel, Sylwia. 2013. „Komunikacja małżeńska kluczem wychowania do dialogu – sprawozdanie z badań”. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce. Kwartalnik dla nauczycieli*, 3: 33–56.

- Boccafola, Kenneth. 2004. Dec. z 29.10. *RRD*, 96: 707–717.
- Chodakowski, Zbigniew. 2017. „Zarys charakterystyki komunikacji interpersonalnej, możliwe zakłócenia i bariery”. *Kultura – Przemiany – Edukacja*, 5: 282–294.
- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus (25.01.1983). 2023. AAS75 II: (1983). Tekst polski: Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz. Warszawa. Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Gajda, Piotr Mieczysław. 2000. *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*. Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos.
- Góralski, Wojciech, 1987. *Kościelne prawo małżeńskie*. Płock: Płockie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Góralski, Wojciech. 2011. „Małżeństwo”. W: *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, tom III/2, księga IV: *Uświęcające zadanie Kościoła*, red. Józef Krukowski, 250–310. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
- Jankowska, Maria. 2016. „Komunikacja pomiędzy małżonkami a ocena jakości związku małżeńskiego”. *Fides et Ratio*, 4(28): 119–139.
- Kalemba, Marcin. 2015. „Skuteczna komunikacja interpersonalna. Asertywne wyrażanie krytyki jako praktyczna forma efektywnego komunikowania się”. *General and Professional Education*, 2: 28–33.
- Paździor, Stanisław. 2009. *Przyczyny psychiczne niezdolności osoby do zawarcia małżeństwa w świetle kan. 1095 n. 3*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Serrano, Pio Vito Pinto. 1990. Dec. z 22.06. *RRD* 82: 546–557.
- Stankiewicz, Antoni. 1985. Dec. z 24.10. *RRD* 77: 447–451.
- Stankiewicz, Antoni. 1997. Dec. z 8.05. *RRD* 89: 346–353.
- Sztychmiller, Ryszard. 1997. *Istotne obowiązki małżeńskie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej.
- Sztychmiller, Ryszard. 1999. *Obowiązki małżeńskie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej.
- Tymoszewicz, Piotr. 2017. „I processi comunicativi nel matrimonio”. *Teologiczne Studia Siedleckie*, 14: 188–215.
- Viladrich, P. J. 2019. *Il consenso matrimoniale*. Roma: Wydawnictwo EDUSC.

PIOTR LEWANDOWSKI – ks. dr, Zakład Teologii Praktycznej, Wydział Teologiczny, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania badawcze koncentrują się na prawie małżeńskim i relacjach państwo – Kościół.